I

Арештували Андрія Луценка і в поліції вичитали йому: "...главарь шайки анархистов-террористов".

Сидить у тюрмі, мліє душею. Так от! Що ж це буде йому, яка кара? "Повісять, повісять",— галасували багачі. Може, й так. Держать окремо од усіх; на побачення не пускають нікого. І тепер так багато вішають... 1

"Главарь шайки"... Себто: робили багачам шкоду в селі,— тини їм розламували, дерево били, вітряк згорів у Савенка,— все з його!

"Воля, рівність, братерство!" Так не бешкетами ж такими казав добувать цього. Сам криком кричав: "Хто це все робить? Цим ми тільки пошкодимо собі!"

Отже, все на його звернули.

Давно вже люде лихі гострили зуби на його.

Ще б! Замість того, щоб до їх у найми йти, він живе вдома, книжки якісь десь бере, читає,— вільний час на те має. Замість того, щоб у їх попихачем бути, він довідується, "де бог живе" — на зорі видивляється. Ходить у гай, "чваниться": пташок слухає-слухає, на квітки дивиться.

Які ж таки хижаки є! Як їм очі мулить таке все: світ, воля...

Може, ті бешкети були й підступи, а от його заперли. Та й держать і-держать. Хоч би знав, хто держить. Писав і сюди вже й туди,— мовчать. Ех, щось готовлять, жде щось, жде... Петля? Каторга? Роти? Гаю, гаю... Квіточки любі, милі...

Так млів Луценко цілих шість місяців. Як ось на сьомий кличуть у контору його. Начальник, що завжди такий був суворий до його, тепер оскирнувсь. Що таке?

— Ну, Луценко,— почав так лагідненько, як ніколи,— чепуха в сущности: высылаешься на два года в Вологодскую.

Срок 26 ноября. Распишись! Повезло. Не нашлось доказательств, видно-таки.

Через тиждень на етап виходе Луценко, так усміхається. Це ж уже годі ждать страшного чогось, годі душиться у брудові, блощиць годувати. На волю йде, на яку не є, а волю-таки. А як воно там?.. Чужина... північ... Місяців через два і на півночі він. Сіро, одноманітно. Ліси.

Приводять його у село одцо. Таке... не жовтіють хати в йому, не йдуть понад улицями острішки, не виглядають з-за їх вишеньки, соняшники, яблука, груші. Ну, та все ж не тюрма!

"Освободив" його врядник, вийшов він на вулицю з клунком, стоїть. Що ж це робить йому, куди йти... без грошей? Сподівався, що врядник так зразу й видасть йому харчові на місяць, як казали в етапі, а він:

— Погоди, вот становой через месяц приедет,— привезет. Хм. Як же це так? А до того часу що їсти, а квартирувать

де? В етапі хоч по гривенику видавали, а зараз... Був карбованець з дому, так і той аж у "своїй" тюрмі зістався, "конвой" не прийняв.

Казав урядник, що ще є тут засланці. Що ж! Піти це сісти на шию їм, коли й сами, може, горюють. Та ще й засланці є... Добре, як політичні... Всяких перебачив в етапі. О, є...

Холодно, хмарно; дощик сіє, і їсти, їсти Луценкові. Треба засланців шукать.

Ізба край села ось, така сіра, похила. Увіходить. Так на його і тхнуло горілкою, онучами, та накурено — страх! Ліжка з дощок попід стінами. Люде обсіли одно,— грають у карти.

"Навряд чи це політичні!" — подумав Луценко.

— Здрастуйте! — промовив. Глянули всі на клунок йому.

— А, мое!.. Ссыльный-то!

Дивляться на чумарчину йому, вусики чорні, брови.

— Откуль будешь-та?

— Полтавський.

Підняв голову один — вуси здорові, товсті, чохли вишиті,— дивиться, дивиться.

— Полтавський? Земляк...— всміхнувсь.

— Хахол, значить,— усміхнувся й другий,—борідка чорна, піджачок куценький. Помовчав.— Мы вот два тоже хахлы... Садись, товарищ.

Присів Луценко на ліжкові, що од дверей, клунок біля ніг поставив, усміхається... Земляки!

— Блатной-то сам? — якийсь рябий чолов'яга до Луценка.

— Нет.

— А конвой як? — позирнув! Луценкові на чоботи земляк з борідкою. — Деньги пронесли?

— Н-ні.

— Плохо придется.— Промовчав.— Хахол, значить...— знов помовчав. — Тут ищо есть, хахлы... на квартире у Гордеева.

Грають. Дивиться Луценко. Бруду скрізь, гайно, постіль жужмом. А земляки... в усатого синяк під оком, а в того, з борідкою, очі якісь, як у іїуцика, що ось-ось ухопить за полу тебе. В чолов'яги рябого висок один більший.

— А где ж тот Гордеев? — почав Луценко.

— Фонька, а Фонька! — гукнув рябий.

— Чяво? — обзивається на полатях, над головою в Лу-ценка.

— Сведи к Гордееву товарища-то!

— Чяво? Ну и сведи. Почервонів Луценко: (

— Я сам, я сам...

Знов ізба, сіра, маленька. ^Роє ліжок у їй. На одному під полатями сидить парубок безвусий, в жилетці черкесовій, щось латає: на другому лежать дід у свиті, у чоботях, позіхає; і на третьому кацап сидить у сорочці червоній, бородатий, чуб' кружальцем, щось струже.

Слово по слову, аж дід ще й одного повіту з Луцен-ком, ще й сват. Двоюрідна сестріа Луценкова за небожем його в Чаплинці.

Наставив дід самовар, роздобули молока, баранок... Така радість!..

Усі троє політичні. "За слоіболу стояли",— мовляв дід. —Чепурненько в хаті. Над ліжками шпалери рябіють, з сосни гілечки зеленіють,— закрашують стіни чорні, немазані. Стримлять і в полатях у стелі.

"Ну, як би оселитися у людей цих,— думає Луценко.— Як би забалакать про це?"—Помовчав.— А той...— почав до діда.— £Ік тут у вас харчові'? Через місяць привезуться?

Всміхнувсь дід.

— Місяців і по три іноді не привозять. А за май місяць і зовсім не заплатили декому. 1 прохання писали,— нічого. А одежа в тебе є для зими?

— Як? — здивувався Луценко.— Адже видають тут одежні, казали.

— Видають! — зітхнув дід.— Ось зима незабаром, а ще й на літню одежу не видавали. А коли ж на зимню? А зима тут, товаришу... ой-ой!..

Дивиться Луценко.

— Що ж це буде?

— Хе-хе! — поляпав по плечі його дід.— Не журись! Получиш харчові, дістанеш де хутро дешевеньке, старе...

— А їсти?

— А їсти... у нас гуртове все. Нема грошей ні в одного, беремо в крамарів набір до получки, поки ще сяк-так вірять; уголовні шкодять, не

віддають часто... Зоставайтесь от і ви з нами. Ліжко помостимо нове, а хочеш — на полатях.

Так усміхнувся Луценко...

* * *

Живуть. Страх полюбили у хатині цій його. Балакає про все таке гарне, розказує, про що читав. Пекти ось треба, варить, прать — не огинається. В ліс іде,— а ходімте, товариші!

Лісу скрізь, лісу! І ліс — не липа, не клен. Річка по один бік села — ні лепехи, ні верб. Ходить. Хм-хм! І це він аж тут... за волю, за правду... Як гарно страждать за таке!

Можна б і читать уже тут,— нема книг .. А так скучив!..

"А якби й справді книги,— почав усе частіш думати Луценко.— Треба їх, треба тут. Люде тутешні такі дикі, темні. А засланці, що у тій першій хаті!.. Страх розбишаки!.. Через їх та й на всіх засланців ворогують селяне. Де ж пак! Що пиячать, б'ються, а то ще таке виробляють: за жінкою однією гнались у лісі, бачили люде; вівцю чиюсь смалили у тому ж таки лісі; вікно в одній хаті вибили. І це при Луценкові вже. Ну, до чого ж це воно!

Книжок треба, книжок! Може б, хоч як-небудь пощастило на кращу путь їх направити".

Роздобули товариші на марки, послав Луценко додому за книжечками, які були в його, послав у редакцію одну, що знав адресу, щоб ві силали газету, звісно, як засланцям, без грошей.

Ходить лісом, марить: газети, книжки... Читає, балакає, розказує: "люде ж ми, люде!" Розказує про таке все гарне, велике... Читає й селянам.

Марить. Як ось, не погоїлись ще йому виразки на ногах після етапу пішки, як знов приїздить стражник до його.

— Собирайсь!

— Куди?

— В город. Дивиться Луценко.

— С вещами, совсем?

— А я почем знаю! В полицию.

"Та нащо ж його? Що це йому? — Стоїть, на клунок дивиться: чи забирать, чи ні",— думає.

— Живей, брат!

— Так вот, вещи. Подводу нужно для них.

— Какой те подводы? За подводу ничего мне не сказывали.

— Сюда все ж для вещей дали. Полтораста верст...

— Я ничиво не знаю. ХохоЛ-то сам?

— Да.

— Служил в Киеве, знаю... Живей, брат, некогда. Копається Луценко в клункові. Так куди ж це його таки?

Чи вернеться він сюди ще? Чи ,хоч сорочку взяти? Те положить, те вийме. А ще ж... Харчових не получав, наїв у товаришів. А... як не вернеться...

Стоять: кацап, парубійка, так сумно дивляться.

— Эх,— Луценко до їх,— должен я вам. Всміхнувся кацап.

— Ничаво, ничаво...— Помовчав.— Эх, харош малый-то был и... куда тебя это?

Зав'язав у вузлик Луценко дещо з білизни, зав'язав чашку, ложку, чайничок бляшаний прив'язав туди, одягається. Вбігає дід звідкілясь.

— Нате, нате! — до Луценка.— Позичив у крамаря...

— Та що? Я й так вам...

— Нате: на чай хоч, на рахар поки що. Недалекі,— помиримось.

Дає срібненькими: 10, 15 і 20. Вийшов Луценко од стражника і аж у чоботях під устілкою порозпихав їх, щоб де не забрали — клопіт!..

Прощались...

Дід:

— Прийдуть газети, книжки...— та й не доказав. —. Вертайтесь! — гукали.— Де так щось.

Ліс усе, болота... І скрізь грязюки, грязюки!.. Стражник верхи їде.

— Ану, живей, живей,— ус£ на Луценка.

Осінь. Холодно. А в Луценка й сорочка мокра од поту, та дух так і пре з його — за кон^м хапається,— спотикається, брьохається.

На третій день увечері прибули в поліцію. Не питали ні про віщо Луценка, не казали нічого йому,— заперли. Лежить на нарах, так усе болить йому, руки, ноги. А пити аж душа горить. Так би чашку чаю випив оце. А за печінки тягне! Так би попоїв чого!

З грошей, що дід йому дав, гривеник тільки й зостався.

Стражник не дав етапних,— у поліції, сказав, видадуть,— то Луценко тратив свої. Покопався зараз у чоботі, знайшов того останнього гривеника, до прозурки підходе. Як не його ноги. Городовий ось у сінях, довбеться в носі.

— Купите мне булку, пожалуйста.

— Что?

— Булку. Помовчав.

— Некогда мне.

— Ну, может, хоть стакан чаю попросить у вас можно. Знов помовчав.

— Нету.

Стоїть діжечка у куточку, заглянув — водичка блищить і лежить на дні погнутий кухлик. Напився — липка, на зубах тріщить. Знов на нари.

Бруд скрізь, сморід, павутина, світло чадить, холодно. Прохолола сорочка мокра та так і прилипла до тіла. Застібає, застібає піджачок, чумарчину. Та блощиці ганяють, таркани шарудять.

І довго це бути йому так? Що жде це його? Перекидається то на той бік, то на той.

Другого дня випускають Луценка. Городовий з книгою в сінцях.

— Ану, йдем... Що таке? Куди?

— Пожалуйста ж, деньги этапные,— до городового Луценко.

— На что они теперь тебе!

Тюрма здорова, брудна, стіни... Таке страхіття. Гляди, ще сюди! — тьохка в Луценка. І справді...— За що?..

— Не отставай!

Обшукали його і між пересильні посадили. Хіба, може, на етап куди? Так куди, чого? Переночував. Заглядає конвойний у прозурку. Одчиняє діжурний камеру.

— Выходи! —до Луценка.

Так і є: на етап!.. Хоча... хліба — пайку дали. Не давали б на сьогодня. Та й етап не сьогодня 'звідціль. Зв'язує все-таки вузлик.

— Пусть лежит-то,— діжурний до його. Так от!

Обшукують конвойні його, Лізуть у кишені.

— А скажите, пожалуйста,— він до їх.— Куда это меня?

— Там узнаешь.

Будинок на два поверхи, дерево кругляками. Сосни коло його стоять такі похмурі. "Камера судебного следователя" — таблиця на йому. Повертають.

— Що ж це таке? За віщо?

Сидить слідчий за столом, борідка русява.

— Ну-с,— починає до Луценка,— передали мне допросить вас... Скажите, пожалуйста: как там было у вас — пожары, беспорядки?..

— Мм... так... кой-что.

— А вот мельница у... как ево,— подививсь у папір,— у Савенки... Где вы были ночь*о против 20 октября?

Дивиться Луценко. Побілів-побілів. Та це... обвинувачують його?

— Спал дома.

— Докажите.

— Отец... мать...

— Чужих людей надо, кто бы вас видел спящим. Стиснув Луценко плечима, нічого.

Пише слідчий.

— Ну-с,— почав.— Я, судебный следователь... э... постановил: мера пресечения... мм... заключаю под стражу впредь до суда. Распишитесь.

Положив ручку Луценко.

— А скажите, пожалуйста,— до слідчого почав,— что мне грозит здесь? Быть может... и каторга даже.

Подивився слідчий на його обличчя молоде, змарніле і так уже, помовчав.

— Да-а,— зітхнув.

— А я же ничего, ничего тут.

— Ну, что же,— стиснув плечима слідчий.

— А как теперь быть мне: у меня вещи в селе остались.

— Уж я не при чем здесь.

— Ну, идем! — штовхнув конвойний Луценка. Переночував ще ніч у пересильній, знов у коридор його.

— Передевайсь-то,— надзиратель до його.— Вон одежа,— показує під стіну на щось таке засмальцьоване, сіре.

— Да что вы? — здивувався Луценко.— Я же политический.

— Не разговаривать!

— Позовите начальника.

Підходе з другого кінця коридору старший.

— Вот мы позовем те! — Озирається сюди-туди, зціплює кулак.— Вот как начнем те давать политического.

Дивиться Луценко. Які ж і розбійники! І це йому сидіть у їх! — Дістає^ту одежу.— А смердюча яка та липка! Розстібається.— Та поночі як, які стіни страшні, та коридор вузенький який! А який діжурний гладкий, а старший!..

— Ты чиво выглядываешь? — старший до прозурки однії.— Я те рожу раскрою.

Які хоч тут в'язні сидять? Хоч би не самого заперли. О, душі щирої, душі! — Надіває бушлат Луценко.

— А скажите, пожалуйста, здесь есть политические? Хоть в камеру меня к ним.

— У нас всё политические,— оскирнувся діжурний. "№ 8. Следственные" — стоїть над однією камерою. Загуркотів засув, сюди й упхнули Луценка.

Невеличка, вузенька камерка. Три в'язні у їй. Так усі на Луценка й дивляться. Поздоровкавсь.

— Новенький-то, да? — питає один, чуб йоржиком, вуси невеликі, стоїть біля комина, курить.

— Да.

Два на нарах сидять. Один, здоровенний дядько рудий, теж курить. Другий — очі вузенькі-вузенькі, борода рідка і сухий сам такий, кахикає.

— Проходи, земляк-то,— забасив рудий до Луценка.

— Проходи, товарищ,— усміхнувся той, чуб йоржиком. Пройшов Луценко до нар, положив на їх пайку, рушничок,

що дали, чорний, брудний, шапку сіру, чашку, чайничок, ложку, сів на краєчку, дивиться.

"Політичний, здається,— думає про того, що чуб йоржиком,— лице таке біле, гладеньке, на вчителя схожий". Аж усміхнувся Луценко.

Походив той по камері, сів далі й собі.

— А что, товарищ,— Луценко до його,— тяжело здесь сидеть?

— О, здесь сидеть,— схитнув головою, помовчав.— Здесь сидеть...— негарно так вилаявсь, та й нічого.

"Не по-політичному лається",— подумав Луценко, похнюпився.

Дивиться й на Луценка той, чуб йоржиком.

— Лицо не простого вора, не грубое,— до.рудого стиха.— Фартовый-то сам? — до Луценка.

Почервонів Луценко. "Нет",— усміхнувся.

Закусив той губу, позирнув до другого, нічого.

На обід задзвонили. Унесли у бляшаному бачку іржавому мутного чогось. Беруть ті ложки, Луценко дивиться.

І не їв ще й досі нічого, не хочеться й їсти. Взяв далі ложку, покоштував усе-таки. Солоне, терпке щось.

І це знов над цим йому жить!

Вилаявсь той, чуб йоржиком, вилаявсь і рудий на їжу таку, покидали ложки на нари в куток, ходять по камері. Той, очі вузенькі, поставив бачок коло дверей, сидить; 'Луценко теж.

— А дальний-то, ближний? — рудий до Луценка.

— Ссыльный.

— Проворовался-то? Почервонів Луценко.

— Н-нет,— мотнув головою.

— Не стыдись, брат,— оскифн^вся рудий.— Люди фартовые, не политика-то.

Нічого Луценко.

— І не ругается, ничиво — фраир,— буркнув до рудого той, чуб йоржиком.

Почув це Луценко: знає, щЬ по-тюремному фраїр — чоловік, з якого уголовні люблять попастись, а то й познущатися,— почервонів ще дужче.

Помовчав той, чуб йоржиком, далі:

— А денег-то много в конторе? — оскирнувсь до Луценка.

Усміхнувсь той.

— Увидите, чи будет квитанция,— промовив.

— Поляк сам-то?

Походили ще трохи по камері, посідали.

— А за сердце-то жмет, а за сердце жмет,— почав той, чуб йоржиком.

— Татарин,— до того, з очима вузенькими,— давай-ка еще булки.

— Н-н,— огинається той,— давай, все давай, а как твой — и не давай мне сахару.

— Да что он... еще отговариваться станет,— витріщивсь той, чуб йоржиком,— душа с ниво вон! — Підступає.— Давай!

Розв'язує вузлик татарин, ламають, беруть.

Стоїть Луценко під комином, дивиться тільки.

І це йому сидіти з такими! У того, чуб йоржиком, зовсім і очі не політичні, такі хижі, а в рудого аж червоні якісь. Бідний татарин, кахикає тільки. Та чого він кахикає?

Гляди, сухоти! Заразиться ще можна.

Поїли, знов по камері швендяють.

— Так вот,— той, чуб йоржиком,— сколько на воле товарищей-то, а как отец не передаст чиво,— никто. Ну...— посварив кулаком.

— Закурим, что ль,— рудиц.

Позакурювали махоркою, Ходять, пихкають. Татарин кашляє. Луценко дивиться тільки: не курить — і вже й од накуреного в висках сіпає йому.

Спитав місця ильного, показали йому поз стіну,— вогка, цвіла; шапку під голову,— ліг.

Що це за горе йому? Нащо? За віщо? Так бажалось жить, любить усіх... Та хоч би ж хоч і обвинуватили його, та як політичного, а то... пожари, розбишацтва — на тобі! І він уголовний між уголовними!, Хоч би ж хоч не між такими. Та ще як і сидіть довго отак. Та ще ні чаю, ні сахарю. Та на що хоч так од дому далеко! Хоч би батько навідавсь коли... Батько... бідний... як це він там сам, без помочі спотикається по чужому. А мати... Так утішалась... невісточки ждала... Як це їм там! Це ж, мабуть, і не знають про суд цей. Хоча... там же доказують. Як їх розважити? Що написати їм таке? "Не турбуйтесь, написать, все нічого". Треба, треба.

Два рази на місяць дозволяється в'язням писать листи, прохання звідціль, і два рази на місяць підходить надзиратель — "базарний" — до прозурок, питає, кому чого. Добре, в Луценка є гривеник дідів. Паперу в тюрмі не дають. А що якби це не було його? За віщо б купив? Як би це довідались, де він?

І от вийняв з чобота гривеник,— чобіт не одібрали,— підійшов той, дає:

— Пожалуйста: конверт и бумажку для письма, лист бумаги и марку на семь...

Оскирнувся базарний і мерщій од прозурки з тим гривеником. Що таке?

Гуркотить незабаром засув, ускакують у камеру: старший і ще чоловіка три надзирателів.

— Ты где взял эти деньги? — старший до Луценка.

— У меня были.

— В сапогах? Сволочь! Обыскивали; почему не явил их тогда?

— Не о них думал.

— Обыскать его! — до надзирателів старший. Сам побіг. Роззувають його. Викидають устілки з чобіт, підклейку порють... Біжить старший.

— На месяц без выписки и третью часть денег в кружку, распорядился начальник.

Заперли в камеру. Подивився, подивився Луценко на чоботи.

"— Эх,— почав до товаришів,— такое несчастье...

— Ха-ха,— зареготів той, чуб йоржиком,— выписка!

— Да,— оскирнувся рудий,— в сапогах все и держал, думал, мы вытащим.

Сів Луценко на нарах, похнюпився.

І це така розвага йому! Що робити? Куди діться? О, хоч би побачить політичних!

— А почему они не гуляют по этот бок тюрьмы? — ні з сього ні з того почав.

— Кто — они? — чуб йоржиком.

— Политические.

— Гм,— оскирнувсь той, помовчав.— Гады... Только нашему брату мешают. Через них только охраны всё.

Ех, книжок би, книжок хоч. Забувся б, може.

Увіходить одного вечора на повірку начальник,— такий червоний, високий... Стукають надзирателі в грати, зазирають під матраци. Луценко:

— Господин начальник, пожалуйста, книжек.

— Что-о? — подививсь так єхидно.— Какой я тебе господин? Не знаешь? Ваше высокоблагородие!

Пішли.

Ліг Луценко, нічого. Блощиці тнуть, таркани до обличчя лізуть. Ті два тютюном повітря отруюють і без того отруєне.

За що йому таки лихо таке? Як пережить його? О, де той сон? Чому хоч не спиться? Заснув би, не знав би нічого. Або... приснилося б, може, що... інше, ніж є. Хоч сном би пожив.

Таке раз приснилось йому. Ходить по вигону він. Гарно. Телята пасуться, сонечко світить, бджілки гудуть, мухи. Село рідне он пірнуло в

садах, кучеряве-кучеряве і... гай... гай посередині. Тополі так біліють у йому.

Люба Радьківка! А ось левада,— так вся й мигтить проти сонця. Соняшники на підгір'ячку, далі рудка, верби, а квіток!..

— Выноси матрацы! — гукнуло.

Де? як? Схопився... Вікно брудне, грати товсті, стіни. Ряшка під дверима з водою-грязюкою, швабра смердюча. Дивиться.

Хоч би з-за ґрат побачити. Зіп'явсь до вікна,— ні, не те й за гратами тут. Домики кругляками. Тайга синіє. Та й як тут! Сентябрь, а сніг уже скрізь. Ух, холодно.

Хтось кашлянув у коридорі,— відскочив, сів.

Чого хоч так на чужині заперли його? Чи вже хоч побачить він край рідний, левади, гаї... Ех!—Ліг, заплющив очі, ввижається йому.

Неділя. Пташки, сонечко. Хлопці в чумарках; дівчата в кісниках... Доріжка в гаї, квіточки, травичка,— посідали, співають. Чого він хоч так мало бував між ними! Така вова! Не вмів до дівчат... приставати. Сам собі все з книгами. Розвивавсь. Розвився...— Перевернувсь на другий бік.-Воля... воля... о, хоч би хоч забалакать про неї.— Полежав, устав, лежить той, чуб йоржиком, коло його, позіхає:

— Да и хорошо же летом в лесу,— почав до його Луценко.

— Да-а, ничиво. Только лес и спасает нашего брата. Помнишь,— повернувсь до рудого,— как мы раз улизнули от полиции?

— Да,— і пішли про злодійство.

Огидні! Хоч би швидче кара кінчилась, та виписка швидче.

Прийшов той час, попросився Луценко в надзиратель-ську, написав у тюрму про карбованця того, пише до батька, матері. Як прибув, пише, що бачив. Написав, що й заарештували. "Ну, да це дурниця,— пише,— не журітесь". Що б же таке ще написать їм. Хіба... може б" вони там свідків знайшли, які б захистили? Справді! Хоча, стій! Лист же через товариша прокурора йтиме. Напиши що таке, ще до діла пришиють. Ех, нічого. Написать хіба поклони селянам? Знов же... знов підозріння.

— А ну, живей,— старший до Луценка,— не ты один-то у нас...

Пише: "Привіт вигону, де я ходив, селу кудрявому, леваді, де квітки рвав, полуниці..." Написав свою адресу, далі — на конверті, віддав старшому.

— Ну, уходи! Заперли Луценка. Ходить по камері.

Ну, написав!.. Це там і селяне узнають, де він. А хай...— Всміхнувсь. — Чи пропадать, то й пропадать. Хоч добрим ^словом люде згадають. Страждаю, знають за віщо. Самим тільки дукам не до вподоби був. Ну, та їх жменя; незаможних більш.

Хай! — Походив, сів.— А що якби... незаможних більш, та зібрались оце вони, та до слідувателя гуртом пішли... "Він у нас, мов, такий... Боже збав, щоб палив кого..." А може... може, це й є там. Є тямущі селяне, завзяті. Або якби присікались до Савенка. Можна збить його. А інтересно, як на суді. Якби судді сяк і так його ловили. Треба буде прохать, може... Хм-хм.

Після різдва получає листа й од батька Луценко. Топ-цює саме, дрижить,— холодно, страх, коли висувається з прозурки конвертик. Зрадів, зрадів!

Стоїть у куточку, читає.

"Во первих строках", зразу "от господа бога".., се, те, далі: "А нащот села кудрявого і нащот левади з полуницями і вигону, то вже їх тобі по век вечной не... що?., не видать.— Каторга, значить. Докази великі. Так рука затремтіла йому.— Тепер у нас ані піснет нічто. Поліція...— закреслено паличками сюди й туди цілих два рядки, видно, в товариша прокурора.— І багачі как доведались, што тібя не повесят, а тольки на два годи, то аж показілісь. І почалі бегать у город до...— закреслено.— І почалі крічать в обчестві: он вредной человек у селє, зослать їво по приговору обческому". Далі Луценко таке взнав з листа з цього. Виїздить хтось у "обчество",— а хто — скрізь позакрес-лювано,— намовляє селян того, що й багатирі,— заслать

Луценка. Селяни огинаться зразу давай: "Та що, та як... Та ми нічого не знаємо і... зашли, то й гроші плати". Виїздить удруге. "Никакой платы не потребуют с вас". А багачі: "Хто не хоче висилать і той такий самий, і того зішлемо. Пиши приговор",— до писаря. "Ну, аби не платить хоч".

А обвинувачення за пожар виникло так. Парубок один, Микола Синяк, родич Луценків, був у боярах на весіллі одному. Був там і дукар Савенко, п'яненькі обидва.

Микола:

— За що чоловіка зсилаєте? — до Савенка.

— Как за що? — вип'яв той пузо.— Он мельницю спалив у мене.

— А ти бачив? Почервонів той:

— Хто "ти", на кого ти тикаєш?.. Бачив!

За це й ухопилось начальство. І от Савенко, щоб не зі-статися в брехунах, ще й наймита свого намовив до цього. Доказують.

"Так отакоє воно,— кінчається лист,— ще й обчеством тібя і не на два, а навєк. Вот і хорошіє оні і гарниє, а як прийшлось... погибай, аби їх не зайняли та аби не платить їм... Аж мать заболіла. Лежить і не встаєть. На бога уповай, больш нічого".

Здавило щось Луценка. Додибав до нар, ліг. Що ж це ще?

На масниці кличуть у контору його. Читає письмоводитель:

"...У Вятскую. По милости министра — высылка на два года. Срок с 27 декабря". Всміхнувсь Луценко.

— Что за милость! — промовив ніби про себе.

— Как видно, ссылаешься не на счет общества и за то, что в первый раз: аграрник.

Мало розважила ця звістка Луценка. Так чи інак, а все-таки він вигнанець з рідного села і не раз, а двічі. Ну, перше вигнання... хай... А от друге! Хто й лихий був, хто й добрий... усім, усім не треба його.

Аби не платить їм... Так от яка щирість у людей, от яка добрість! Хай пригрозили на їх... Так їх же ціле село. І не зрозуміли, що зробись, злякались купки дуків! Чого ж тоді такі завзяті були? "Ми" та "ми"... Просто не схотіли відстоювати. Як їх ще щось буде чіпать, хтось їм... Хай краще гине.

Прислав батько незабаром і два карбованці грошей йому. Про того рубля ні слуху ні духу. Важко-важко самому, а там... получив ті гроші,— "не журітесь" — написав додому про звістку,— "отмінено". Є сахар і чай. Та не до смаку.

Сидить уже Луценко, суда жде. Що буде, те й буде.

Сиділи навпроти два каторжанина — батько й син, ждали одправки. Прості селяне. Батько — бородатий такий, а син — вусики тільки що висипаються. Засуджені за вбивство лісничого. Ідуть поз прозурку оце, де Луценко, і тільки брязь-брязь кайданами.

Так і похолоне тіло йому. Це ж і його жде!

Зіп'явсь раз до кватирки, притулив шапку до скла, глянув на себе... Хоч би сухот не схопить.

Пішла раз горлом кров у татарина. Дивиться Луценко. Оце так-. Сухоти! Непремінно сухоти! І це вкупі вони! їдять з одного бачка. Ще татарин коло його спить,— кашляє, бризки так і летять йому в обличчя... Пропав, пропав. О, де той суд?!

А раз увіходить хверщал тюремний у камеру. Пальтечко на йому засмальцьоване, борода кошлата.

— Все здоровы? — питає.

— Н-н... Я болен,— той, чуб йоржиком.

— Что у тебя? Покажь!

Глянув Луценко... Гноянок, гноянок!..

"Пранці! — промайнуло в Луценка.— Оце так! О, що ж це буде? Ще й гнить доведеться!"

Похитав головою хвершал, пообіцяв примочки якоїсь, пішов.

"О, пропало ж, пропало життя",— мліє Луценко.

В августі другого року приходить конвой за Луценком, вести у город кудись. Куди — не кажуть. Та він і сам догадавсь. Суд скоро.

Обступають з штиками його. Страшно-страшно йому. Штики, а як ще й кайдани!

Вивели за огорожу його.

"А як тут! Яка воля! Люде ходять... самі... без конвойних і не в сірому. Як воно їм? Пташки щебечуть, літають... Щасливі! Сонечко світить... Сонечко любе!.. Сосни стоять... Та невже ж... невже засудять'його?!"

Через тиждень після читання акту обвинувачення вносять Луценкові одежу.

— Передевайсь, на этап...

Куди, теж не кажуть. Догадується. "Ану, ану..." — тьохка йому.

— А як гарно! Піджак, чумарка... своє, все своє...— надів, озирається. — Хм-хм...

Іде етапом.

— Наручни!.. Заковать! — вигукують скрізь старші конвойні, як тільки до Луценка черга доходить.

"Каторга, значить..." — Майорять села, люде, поля... Немиле, немиле.

Тільки що на суд встиг Луценко. Прибув у "свою" тюрму аж у половині октября, якраз у той день, що й суд. Ночей скільки не спав, тільки що задрімав, як знов конвой.

— Собирайсь!

Що ж це буде? Та ні оборонця з його боку, ні свідків. Засудять.

Ведуть посеред улиці Луценка,— мряка, грязько. Дядьки їдуть, звертають їм. Панки йдуть пішоходом. Як це їм? Про віщо це думають вони?

А ось той дім, де суд: вікна великі, городові коло дверей. Дідок якийсь зігнувсь... а дивиться як!.. Батько! Як посивів, згорбився. Іде назустріч.

— Здрастуйте!

— Не подходи! — конвойний один молоденький, русявенький.

— Та я ось,— показує вузлик.— Це син мій, не бачились.

— Отойди! — крикнув другий, вусата, з нашивкою. Так щось здавило Луценка.

— Лужно буть чоловіком,— промовив до конвойного того, та й нічого, похнюпивсь.

Ось і в суді він. Сидить між штиками, на лавці під стіною. На Савенка дивиться. Сидять з наймитом збоку в Луценка.

Зітхає Савенко, плямкає. , Совість, мабуть... Ага!

Немає суддів. Саме сукно червоніє, та папери лежать на йому. Прихилився до наймита Савенко. Чує Луценко:

— Присяга,— шепоче,— як знаєш, а я, мабуть... коли б... як Сичеві: і рот скривило, і діти померли... заприсягся.

Всміхнувсь Луценко. Визивають ось їх.

— Мм... Ваш., бла... ррр... не припомню... давно-о... дєло було.

Такий в селі просторий, а тут... Тії й наймит.

— "Оправдан!" — вичитують Луценкові.

А він боявсь, млів так. Судді... які ж гарні вони... А хрести на їх, звізди, яке гарне все. Присяжні в чумарках... панки, панії на лавках. А батько он коло дверей стоїть, як усміхається. Таки є, є на світі добро. Заслали. Що ж? Темний народ, забитий, —заляканий... Та взять і Савенка... Яке воно темне!

Ведуть Луценка в тюрму.

— Так будь ваша милость.А— до конвойних батько...— Давно... і... мати нездужа.

— Уходи!

Коло старого і наймит Саве|іків.

— А що, нічого? — оскиряєтрся до Луценка.— З тебе могорич. Ну, ми ось з дідом,— показав на батька.

Схитнув головою Луценко.

Могорич! А сидів стільки ось|... через кого?.. Та й зараз... побоялись тільки, щоб ротів не покривило. Ех, ну та нехай... Гаразд, що хоч оправдали. Город... ріднесенький! Там он базар, там книгарня...

— Не отставай! — до Луценка молоденький конвойний. Не пустили й у тюрму батька до сина. Не було якоїсь записки од когось. Передали тільки сахарець, пиріжечки.

Днів через три ішов з тюрми етап, взяли й Луценка у Вятську губерню.

Декабрь! 27! Ось-ось... Луки, гаї видно з вагона... Боже! Сніжком тільки припадають уже. Ну, та настане весна, літо. А тоді ж уже він дома, дома... Як воно тоді буде йому? Тільки матуся... бідна матуся. Нездужа, хоч би не вмерла... А що, якби це були засудили його?

II

Доїхали до губернського міста. В пересилку весь етап попровадили.

Як воно буде, як уже Луценко не скнітиме в їх, не витиратиме цементу, нар; не стискатимуть його звідтіль і звідціль, не задихатиметься в брудові?!

А як воно буде, як не слухатиме лайок гидких, балачок про кров; не зазнаватиме страхіття.

О, ті фартові! Як ішов перший раз на заслання, багато політичних по пересилках було і фартові тільки тим удо-вольнялись, що в кого що нишком потягнуть. А ці рази... Ця ж сама камера. Нари під тією стіною й тією; прохід посередині. Ходять і такими козирями позирають то сюди, то туди, руки позакладали за спину.

— Эх...— починає один, чоботи на йому "бутилками", сорочка коленкорова, кущик під губою.— Ладони чешутся. Так бы это отлатал фраира какого.

Другий, у бачках, у черевиках, в бушлаті:

— Начинай, помогу.

— А ты, Васька, пробовал кровь с фраира? — один, щелепи здорові, очі сірі, швидкі; у котах, у піджаці.— Ни-чиво, понимаешь.— Оскиряються, переморгуються.

Лежать дядьки на клунках, інший на нарах, інший долі, нічичирк.

Одного дня ходить їх декілька по камері, оскиряються і так на дядьків позирають. Як ось один рудий, у кепці сірій:

— Не скомандувать бы нам: руки вверх! — до товаришів унапівголоса.

— Заходи, бери и так,— буркнув рябий один, ніс увігнутий.

Лежить ось піджак новий бобриковий на дядькові одному, хопив той, у кепці, тягне.

— Що?! — жахнувсь дядько.

— Примеряем вот.

Надів, ходить. Нічого дядько, сидить, чухається у самій жилетці. Оскирнувсь той, витягає щось засмальцьоване, дране з збіжжя свого, підносить:

— На, дядько, да знай мою добрість.

Стоїть ось долі, під стіною, клунок. Розв'язали, витягають сорочки, сахар, чай. Спав дядько коло його, схопивсь:

— Ей, чуєте? Що ви?

— А, это ты милой? Помнишь, как ты засыпал в Кременчуге одного из наших?

— Кого? Я там зроду й не був.

— Ну, брат, попалси, молчи, а то... и не то ищо будить тибе.

Лежить Луценко на нарах, позирає на все це і дрижить од злості, страх.

Ось підходить і до його один, очі зверху, сірі, та торк-торк йому чоботи. Аж дух заперло Луценкові. Що, як здійме?

— Ах, подошвы протерты,— кинув чоботи, дивиться на чумарчину.

— Ах, старая...— Наглядів сахар у вузлику, підліз на нари, вибрав увесь.

Отак, передав батько!

А третього дня що йому було підстроєно! І таке ще буває.

Не хопило пайки комусь.

— Две кто-то взял! — кричить старший.— Верни, а то сделаем обыск, в карцер пойдешь.— Покричав, побіг. Незабаром іде з надзирателями.— Стать все в проходе, каждый с своею пайкой!

Стали. Надзиратели полізли обшукувать кожного збіжжя. І от під Луценковим вузликом... находять.

— Чьи вещи? — почали.

Стоїть Луценко, ні живий ні мертвий.

— Чьи вещи?

— Та це чоловіка цього,— показує на Луценка дядько один.— Так не може буть, щоб це він зробив, він з своєю пайкою ще й не підходив туди.

— Ні, ні, це чоловік не той...— підхопили й інші дядьки. Подививсь старший на Луценка, на обличчя йому, чумарчину, чоботи й нічого. Виходе з камери.

— Н-ну! — скрикнув до босяків.

Снився на світанні перед цим Луценкові сон. Стоїть неначе він десь, — у полі не в полі, скелі якісь, сіро, чорно якось,— дивиться. Коли це — бух-бух хтось з-за скелі і прямо в чоло йому. Перша куля тільки шкуру здряпнула,-а друга як дала, так і поточивсь, кров ллється, ледве на ногах вдержавсь. Уже й прокинувсь, сидить, а чоло болить, болить,— здається йому.

Не вірить Луценко у сни, а це, як замкнули камеру після трусу того, сидить, похнюпивсь.

"Оце якраз уліпила,— думає.— Справді, куля. , І то ж люде. Що мов нікого й не сердив, а отаке тобі зробить. Що тільки й того, що виходили на етап та захопив місце на нарах уперед злодюжки одного. Чи він це підстроїв таке, чи просто так хто, аби у його не витрусили? Сон... Гляди, щось таємне в їх є... Чи це просто випадково? Ех, коли б швидче в Москву. Осередок — політичних сила. Хоч би трохи розвид-нівся світ".

Підходить день етапу, знов неспокій Луценкові. Зима, холод надворі, а в його тільки піджачок та чумарчина. А такі переходи здорові од вокзалів до пересилок. А які холода це на півночі! Чумарчина, правда, бобрикова, так така куца, рукава короткі, виношена. Попрохать халат у старшого? Не дає, в кого є чумарка. Що ж це робить?

У той день, що виходить, скомандував старший, кому треба зодіву, надіть усе своє, забрать речі й стать на коридорі в ряд; побачить сам, кому треба.

Чи. не зобгать би чумарчину у вузлик,— промайнуло в Луценка,— і в самому піджаці буть? Справді! Хоча... нечесно, неначе, ну, та... що ж будеш робить?..

Іде старший, провіряє.

— Сам в жилетке, а вещей как много,— до дядька одного.— А показуй.

Розв'язує дядько рядно, аж там клунок і... свита.

— Ах ты ж мерзавец! Да кого ты хотел обмануть? Вкинув діжурний речі дядькові в камеру, а самого його

до карцера.

Тільки тьох-тьох у Луценка. Що ж як це буде й йому? Так уже той вузлик під рукою стискає. Невеличкий,— зійшло.

Роздавав старший халати і нові-нові, аж давать жалів.

Такий уже радий Луценко: і халат новий, і йде звідціля.

У московську пересилку ведуть. Величезна.

"Аж отут,— думає Луценко,— дихну вільно, аж отут од страхіть одпочину".

Бідний! Довелося йому зазнать тут такого, про віщо б він і подумать не міг.

Де тільки нема їх, гидких, бездушних недолюдків, у яких виглядах, і на що тільки не здатні вони!

Заперли його в камері на поверсі. Нари попід стінами й посередині. Прохід тут і там. Тіснота. Стоїть з вузликом Луценко, політичних дивиться. Є, хвалити бога. У другому проході на нарах усе вони. Блузки, піджаки. А до вікна туди далі все такі: комірці, тужурки, подушки, ковдри, пальта. Туди й пішов.

На нарах позаймато, долі під стіною теж. Помістився Луценко коло нар середніх, якраз проти тих, у комірцях. Сидить на халаті, взявся за голову, поболює чогось. Усміхається.

Ще так недавно був між хижаками, а зараз ось де, коло людей таких!

Ходять по проходу ті сюди, ті туди. Ось десь узявся кацап один. Лапті на йому, свита сіра, чуб кружальцем, під плечем торбина; постояв, подивився, далі й сів скраєчку на нарах коло тих, у комірцях.

— Ну что, старина? — один білявий, борідка гостренька.— Куда идешь, где бывал?

— В Киеве-то бывал.

— На заработках?

— Нетути. На богомолье ходил-то.

— Молодчина. Ну и что ж?

— Поликанты-то пачпорт вытащили.

— Ха-ха! Ну, да и как?

— Да как! Обход был-то у странницкой, меня и взяли. "Поликанты... пачпорт вытащили!" Так це вразило Луценка. Встав, підійшов до кацапа:

— Дедушка, разве "поликанты" по карманам лазят?

— А кто жа? Уж я их знаю-то. У нас у Вологодской-то много на ссылке их: воруют, людей бьют.

Всміхнувся Луценко, повернувся до білявого:

— Темнота какая! Уголовных смешивают с политическими.

Зажмурив очі білявий, дивиться, так дивиться на Луценка.

Інші теж повитріщались.

Чого вони? Ага. Інтересуються, мабуть, як він, Луценко, простий парубок, обороняє їх.

— Дедушка! — почав ще завзятіше до кацапа Луценко.— "Поликанты" — это те" что за правду стоят, чтоб беднякам жилось хорошо. А то все выделывают другие, уголовными называются: воры, карманщики, жулики.

Заворушились чогось, заворушились комірці, тужурки. Якесь бурчання, шепіт якийсь, лайка брудна... не політична Почервонів Луценко, дивиться.

— Гадина ты, гадина,— почав до його білявий,— натравливаешь на уголовных мужика!

Іде, йде мороз по Луценкові.

— Ч-что вы? Кто натравливает?

— Ладно.— Позирнув на задні нари, що од коридора, білявий,— там сиділи, лежали якісь люди в брудному, чуби кошлаті,— оскирнувсь хижо-хижо, далі на ввесь голос:

— Дак бить, убивать уголовных? — до Луценка.

— Да что с вами? От кого вы слыхали?

— Да от тебя, тольки что.

Стиснув Луценко плечима, узявся за голову, болить усе дужче, сів на халаті, похнюпився.

Так от напасть отака! Ну, що ти будеш робить? Що не було ж і натяку на те. ЯкРж таки й люде е!

— Да что, кого убивать? — почулось од білявого. Глянув Луценко туди,— стоїть один у синій сорочці

ростебнутій, у штанях коротких, молодий сам, очі суворі.

— Да нас, уголовных... вон эта гадина,— показує на Луценка білявий, — говорит мужикам.

— Да спросите деда,— Луценко до білявого,,— говорил ли я это. Дедушка, говорил?

— Ладно,— вишкірив зуби білявий. Нічого дід.

Той, у штанях коротких, подивився на Луценка вороже-вороже, пройшовсь по проходу близенько поз його, аж черкнувся об коліна йому, далі й поліз на задні нари.

— Так вон тот, вон тот? — почали звідтіля на Луценка показувать.— Убивать? Ага... Ладно.

Аж піт на Луценкові виступив.

"Ладно"... Оце так! Це, значить, сподівайсь... Взявся обома руками за голову. "О, що робить, де діться? — В ушах шумить, у висках сіпа.— Чого хоч ця голова так болить? Лежав коло хворого, ще й забалакувавсь, у тій пересилці... О, що ж це буде йому? Ой-ой! Оце куля!"

— Да и сыщик замечательный был бы с ниво! — почулось од комірців.

Підняв голову Луценко.

— Да он сыщик и есть, я все время наблюдаю за ним,— оскирнувсь один, у галстуці.— Вишь как все мотает на ус.

Здавило, здавило Луценка — похнюпився. Що це ще? Чого цим людям треба од його?

— Да что? Сыщик? Где? — почулось збоку.

— А вот, хохол-гадина.

Знов підвів Луценко голову. Так на його дивляться з середини нар, з ковдр рябих, з подушок м'яких.

— Сыщик, сыщик, хохол,— почали і щось по-польському, видно, поляки.

Один товстий, борода клинцем, сивуватий, в піджаці, в панчохах поверх холіці, у черевиках, сидить, звісивши ноги, та:

— У, пся крев! — до Луценка.

Похнюпився: чи кричать, чи плакать, чи що й робить? Ходить товстий по проходу, підвівся Луценко, підходе до його.

— Слушайте,— почав,— какой я сыщик? Вы поймите...

— Страдаем,— товстий йому напівголоса,— жонки, детки страдают... Топил, выслеживал нас... пострадаешь и ты!!

— Да что вы? — Луценко до його.— Вы разберите, какой я сыщик? Как вы... не расспросите и...

— Да ты тут мне зе^лю ешь, цемент грызи, я не поверю тебе. Не так вы допекли нам.— Указує на діл.— Помни: здесь и могила твоя... Хохол проклятый!

Нічого вже далі Луценко. І^Іохилився на халат. О, що ж бо це таке? Чи це спить він та сниться йому, чи це навсправжки таке? "Здесь и могила"...

— Пришить суку,— чується з задніх нар,— удавить непременно.

Встав, подибав у другий прохід. Лампи горять уже понад проходами, і йому тільки миг-миг світло та в очах чорно, голова ж як не розвалиться.

Лежать, сидять, ходять. Двоє сидять на нарах, що під стіну, од вікна недалеко. Один в окулярах, вусики невеличкі, борідка русявенька, штани сірі, студентські, піджак; другий у сорочці рябенькій, чорнявий. Підходе Луценко до їх.

— Люди добрые,— починає внапівголоса.— Ну, как мне быть? За то, что говорил старцку, что воруют не политические, а уголовные, меня вон там сыщиком сделали и...

— Да мы кой-что слыхали;—той, в окулярах.-— Я слыхал и ваш разговор со стариком, проходил как раз там. Видите, не надо было говорить при этих людях. Но вы во всяком случае не падайте духрм, тут и политических много есть.

— А, лягавый, уже защитников ищет себе,— кричать У тому проході. — Знает кошка, чье мясо съела!

Похнюпивсь Луценко.

— А кто эти поляки?

— Тоже политические.

— Политические! — здивувався Луценко.— А почему же они поверили тем жуликам... и так скоро? Тот толстый уже и могилой грозил мне.

— Не может быть! — Всміхнувся той, в окулярах.— Что же он? Да это он... А позвольте, я пойду поговорю с ним.

— Не уйдешь, брат, не уйдешь,— кричать на задніх нарах.— Эту ночь те конец. Лягавый! Сыщик!

Вертається той, в окулярах, од товстого.

— Я, говорит, ничего не говорил ему.

Взявся Луценко за голову: так же болить. І тут пече, там морозить.

— Вы больны. Глаза мутные, лицо темное, голос слабый.

— Да, голова страшно болит.

— Вот я сейчас заявлю. Идемте со мной.

Підійшли до дверей, гукнув діжурного. Так усі з того проходу й сипнули до їх. Слухають.

— Болен... Тиф, кажется,— той, в окулярах, до діжурного.— В больницу надо его. Смотрите, какой на лице.

Буркнув щось діжурний, пішов. Повалили й ті у свій прохід.

— Тиф! Какой тиф! Афера! — кричать.— Вот суки политические, хотят спасти гадину. Их тоже попришить бы.

— Я так и знал,— чуть білявого.— Это натуральный сыщик. Сидит и то за голову возьмется, то глаза сделает больными.

Стелиться вже дехто; хто на нарах, хто долі.

— Идите ложитесь, товарищ, и ничего не бойтесь,— той, в окулярах, до Луценка.— Вот вас, может, возьмут в больницу, а нет, то мы ночью не спим, больше в шашки играем, все будем видеть.

Подибав Луценко. Взяв халат, дивиться, чи нема харкотиння на цементі.

— Не дать, не дать! — заворушились під стіною на нарах.

Ось десь узявся один, у тужурці сивій, підійшов і сів скраєчку на середніх нарах, якраз над тим місцем, де лягати Луценкові. З'явився і другий, у піджаці.

— Заиграем?

— Да, ложись ко мне.— Ліг пикою в ноги тому, положив руку на спину, лежить. Підходять ще й ще, ляпають у долоню йому.

Таку гру розпочали.

— А вы,— до тих, що стеляться долі,— попросторней там, чтоб не было места суке. Пущай возле параши ложится.

Забрав свое збіжжячко Луценко, подибав назад. Ось стоїть той поляк товстий. Оскирнувсь до Луценка так хижо:

— А, поверенных нашел себе! Больной! Не обойдешь, брат!

Помістили Луценка у цьому проході. Витер харкотиння якоюсь онучею, послав халату піджака не скидав, чобіт теж, укрився чумаркою, лежить. По цей бік і по той теж лежать. Важко-важко дише Луценко.

Довго Луценко кріпився, щоб не заснуть, стерігся все, щоб не підкрались до його. А то й задрімав-таки. Саме щось таке важке верзеться йому, коли чує геп-геп на животі хтось йому. Схопивсь, аж босяк один здоровий, чуб кошлатий, сірий, з його та під нари. Скривився Луценко, заболів живіт, заболів йому. "Ну что это, за что?" — почав. Попідводили голови політичні на нарах, устав і той, що в окулярах.

— Что? — питають.

Розказав Луценко. Схитнув дехто головою й нічого. А в тому проході і на задніх нарах таке завели.

— Ха-ха! — регочуть.-^Молодец, Васька. Ха-ха! А что, лягавой, как на желудок?

Не спав уже Луценко, поки й розвиднілось. А вранці перейшов під стіну до вікна, простелив халат поз чийсь клунок, вузлик під голову, сам у чумарці, лежить. Така неміч. Пайки внесли, взяли для його, сам не вставав. Чай п'ють. Пив би, здається, і він, у горлі так сохне,— нема сахарю. Може б, і дав хто, так тяжко — прохать ще!

Не їв Луценко цілий день, не пив. Смерком увіходив хвершал до його, за руку глядів, порошків дав, щось про больницю балакали.

На цю ніч помістили Луценка на нарах уже, під стіною. Тільки од вікна далеко. По цей бік хтось бородатий, сорочка навипуст, по той хтось рудий, чуб йоржиком. Так вороже дивляться на Луценка. Оддав їм пайку Луценко, пообіцяв і назавтра,— пом'якшали. Тільки блощиці... ну,

так же тнуть його! Як комашні по стіні, по нарах... Крутивсь, крутивсь, устав, куняє.

Помістили його на середніх нарах, до вікна ближче, якраз напроти себе,— той, в окулярах, і той, у сорочці.

З одного боку у його хтось у папасі, здоровенний, ніс увігнувсь. Лежить, лежить оце, та як повернеться, як придавить коли не тут, то там Луценкові шкуру.

— И втаскали же черта сюда,— бурчить.

По другий бік у синьому хтось, молодий:

— Еще и нам через него нагорит!

А "тоже политические",— казав про їх той, в окулярах.

Кріпиться Луценко. А тут ще раз у раз луп-луп очима, чи не лізуть душить його. Ще голова його сходиться з якоюсь кошлатою з того проходу. Нари середні на обидва проходи спуском, сплять і звідтіль, і звідтіль. Що, як цапне? А розплющить очі зовсім, скрізь так чорно, метелики, плями якісь та піт...

Третього вечора увіходе надзиратель з книгою.

— Забирай вещи, в больницу пойдем.

Зрадів Луценко, та зрадів і той, в окулярах, аж до дверей провів його...